

Enkele sagenthema's rondom Friese kerken

Het Noormannenpoortje

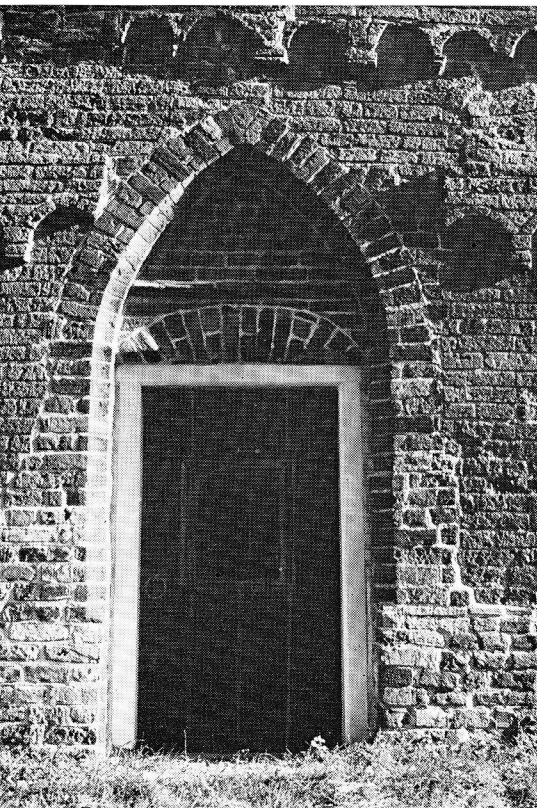
Als mr. P. J. Troelstra in zijn gedenkschriften herinneringen ophaalt aan Stiens, vergeet hij niet het kerkgebouw. Na tientallen jaren zegt hij in zijn *Wording*¹⁾: 'Welk een huivering doorvoer ons niet, als men ons aan den Noordkant der kerken in den muur de sporen wees van de vroegere lage deuren, die onze voorvaderen dwongen, zich voor de Noormannen te buigen, telkens als zij in of uit de kerk gingen'. Troelstra spreekt over kerken en inderdaad was (en is nog wel) de sage over het Noormannenpoortje alias 'it Noardske doarke' aan menig kerkgebouw in Friesland bekend. Overigens ook in Groningen²⁾ en in Oostfriesland³⁾. Een sage, inderdaad. Om dit type volksverhaal kort te kenschetsen: een geschiedenis die gebonden is aan een plaats of een persoon, aan een bepaalde tijd en met een gegeven, voor de waarheid waarvan de verteller instaat, ook al is de onzienlijke wereld in het geding of is de inhoud in strijd met het officiële geloof of de officiële wetenschap. En nu we toch aan het verdelen van de stof bezig zijn, kan voor legende worden gelezen: een christelijke sage, een gewijde overlevering, waarvan het waarheidsgehalte voor de een wel anders kan liggen dan voor de ander.

Sagen en legenden zijn verbonden aan een aantal van onze oude Friese kerken en/of torens. Maar ook een derde groep is vertegenwoordigd, die in de vakliteratuur als 'Schwank' pleegt te worden aangeduid, het beste te vertalen met: grappige geschiedenis, spotvertelsel, waarin niet zelden menselijke eigenaardigheden van een niet zo sympathiek karakter

worden gehekelde. In deze bijdrage, die vanwege de beschikbare omvang ver van volledig kan zijn, wil ik een aantal sagentypen over Friese kerken en torens bespreken. En nu we met het Noormannenpoortje begonnen zijn is het misschien ook maar het best daarmee verder te gaan.

In Troelstra's jeugd 'liep' de sage blijkbaar nog, die (vooral in het terpengebied?) zegt, dat de lage, dichtgemetselde noordelijke ingangen in oude kerkjes hun ontstaan te danken hadden aan de hardvochtige Noormannen die, toen zij hier hun schrikbewind uitoefenden, de onderworpen Friezen dermate wilden vernederen, dat zij bij het verlaten van het kerkgebouw zich moesten buigen voor het Noorden, waar de Noormannen vandaan kwamen. Toen de woeste gasten voorgoed afgetrokken waren, werden de poortjes weer dichtgemetseld, voegden men er aan toe, of moest de toehoorder er wel voor zichzelf uit opmaken. Tegenwoordig weet elke dorpeling de vreemdeling te vertellen, dat het maar een 'teltsje' of een 'reltsje' is, want dat de Noormannen al een paar eeuwen Friesland hadden verlaten toen pas de kerkjes werden gebouwd waarin zo'n al dan niet dichtgemetseld poortje is of was aangebracht.

In de 19de eeuw duiken de Noormannenpoortjesverhalen voor het eerst in de beschrijvende literatuur op, maar dan meestal al dadelijk kritisch. Als eerste auteur vond ik de Groninger oudheidkundige ds. N. Westendorp⁴⁾ die al niet erg overtuigd was: 'Zoodanige, thans toegemetselde deuren wijst men elkander nog heden, bij onderscheidene kerken, aan, schoon derzelver oorsprong wel



daaraan niet toe te schrijven is. 'Maar nog in 1851 schreef H. Dijkema in zijn waardevolle *Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving in de Provincie Groningen* inzake het deurenverhaal: 'Schoon sommige schrijvers dit niet voor waar aannemen, komt het (ons?) toch zeer waarschijnlijk voor, omdat men in de oudste kerken van dit Gewest, aan de noordzijde, de sporen van die lage, dichtgemetselde deuren thans nog algemeen waarneemt'.⁵⁾ In die tijd had men in onze provincie reeds met de sage afgerekend. Reeds de *Friesche Volksalmanak* van 1842 wierp de vraag op: 'Zoude het voor de geschiedenis niet van belang kunnen zijn, indien eens opzettelijk onderzocht werd, waarom aan al de oudste kerken alhier de ingang van het gebouw aan den noordkant geweest is? en tevens: wat aanleiding gegeven heeft, dat deze ingangen, grootendeels, zoo niet alle, naderhand dichtgemetseld en op andere plaatsen gemaakt zijn?'. Acht jaar later kwam er al een reactie op van de Utrechtsenaar Eyck tot Zuilichem, die betoogde, dat men de overlevering omtrent de hardvochtige Noormannen 'ten onregte' met de Noorderdeuren in verband had gebracht, 'omdat de stichting van steenen kerken in dat gewest (Frsl.), evenals in de naburige landen, niet wel vroeger, dan in de 11de eeuw kan gesteld worden, en dus twee eeuwen later dan de overheersching der Noormannen. De kerkgebouwen die wij thans nog aanschouwen, kunnen alzoo niet ingerigt geweest zijn naar dat veronderstelde gebod der Noormannen'.⁶⁾

Het is mijn bedoeling niet hier diep op Waarheit en Dichtung in te gaan. Als de bekwame dr. E. J. Haslinghuis in zijn *Bouwkundige termen*⁷⁾ onder Noormanpoorten verwijst naar de bijdrage

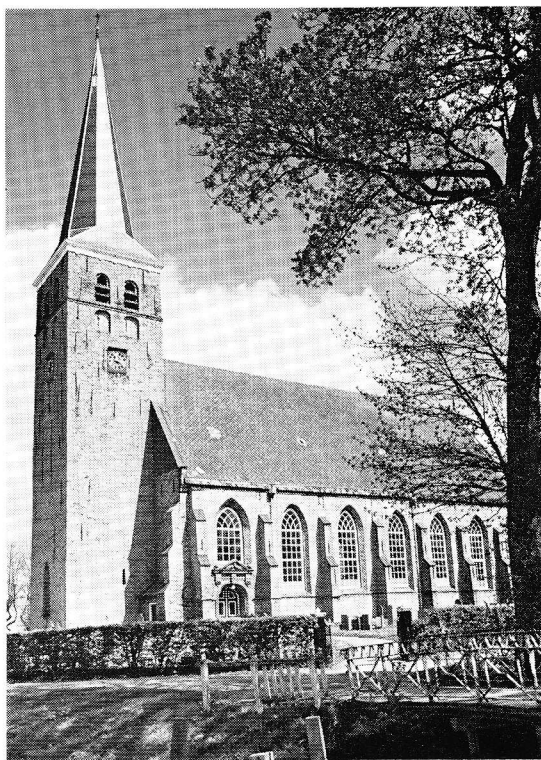
1. (boven) Noormannenpoortje te Jelsum, in de gotische stijlperiode ingebroken in de romaanse noordmuur en nog van een deur voorzien.

2. Dichtgemetseld Noormannenpoortje in dezelfde gevel, maar merkwaardigerwijze ook nog met een gotische omlijsting.

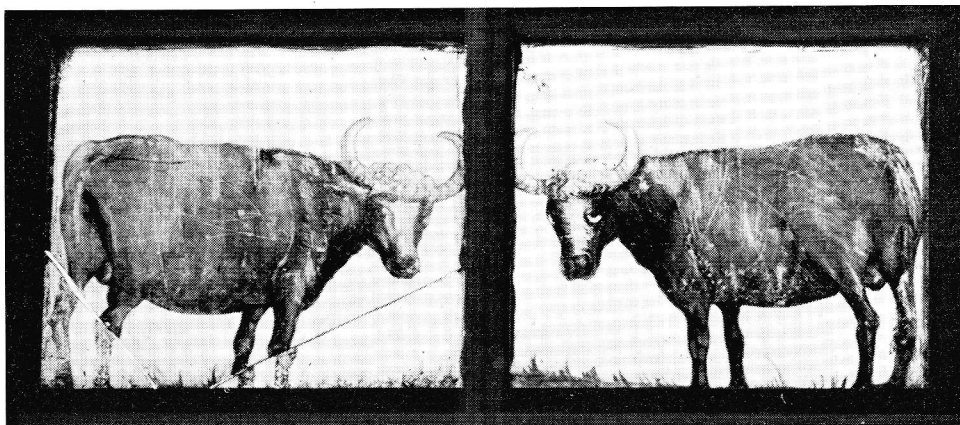
3. Kerk en toren van Nijland,
(1275?-1975).

van Arend Lang, Die 'Normannenpoorten' der friesischen Dorfkirchen, ihre Entstehung und Bedeutung, in *De Vrije Fries* ⁸⁾) en erop wijst, dat deze ingangen ook aan vele oude Engelse kerken voorkwamen ('Misschien te verklaren uit het feit dat reeds in de oudste Chr. liturgie scheiding tussen de geslachten werd gemaakt waarbij de vrouw het Noorden werd toegewezen'), dan meen ik over deze kant van de zaak hier wel genoeg te hebben gezegd. Wel is het nogal opmerkelijk, dat de inmiddels overleden auteur het volk in de mond legde, dat de poortjes zo laag waren gemaakt 'opdat de binnentredende Noormannen het hoofd zouden buigen'. Deze situatie kan Haslinghuis echter nergens gelezen hebben!

Ondertussen: waar komt de sage vandaan? Het blijkt bij onderzoek, dat in een of andere vorm het gegeven te vinden is in allerlei Friese, Oostfriese en zelfs Noorfriese kronieken van de 16e tot en met de 18de eeuw. De een schreef de ander na: Wiarda Schotanus, Schotanus Winsemius, Winsemius de befaamde Ocka van Scharl ⁹⁾), waar men namelijk leest: 'Deese Omunt (d.i. de Deense heerser) bracht de Vriesen in een seer sware ende groote Slavernye / was daar seer wreet ende Tyrannich over / maectese zo eyghen datse als Slaven / houten Halsbanden mosten draghen. Bovendien alle haer Deuren int Noort seer leech deden setten / om zo wtgaende den Noortdschen Conick in neyghen en buygen alle eer ende reverentie aen te doen / weder in gaende / mostense afterwaerts in treden' (het was de kroniekschrijver blijkbaar opgevallen dat, als de gelovigen op de normale manier de kerk binnentraden, er moeilijk van een eerbetoon aan de Noordse koning sprake kon zijn: een scherpzinnigheidje dat de volksage later uit het oog heeft verloren!).



Wat ook opvalt is, dat hier niet van kerken, maar van huizen wordt gesproken. De Noordfriese sage heeft dit verschil bewaard. H. Philippsen, *Sagen und sagenhaftes von der Insel Föhr* (1911, ik ben de letterlijke notitie kwijt) zegt, dat de Denen in hun overmoed op de schandelijke gedachte kwamen de Friezen te dwingen hun huisdeuren naar de noordzijde te verplaatsen en zo laag te bouwen, dat zij bij het naar buiten gaan steeds naar het Noorden, naar de Denen, moesten buigen. Dat gebeurde dan ook, maar nauwelijks hadden de Denen de hielen gelicht of de Friezen brachten aan de andere kant van hun huizen hoge en brede deuren aan. Het wil mij voorkomen, dat deze sage de oudste vorm heeft bewaard. Ocko van Scharl is namelijk niet de eerste die dat van die huisdeuren vermeldt. Via de kroniek van



4. Gebrandschilderd glas met twee ossen in de kerk te Nijland (17de eeuws).

Johan Rengers van ten Post kwam ik terecht bij Eggerik Beninga: *Cronica der Fresen*, waarvan sinds 1961 door de 'Ostfriesche Landschaft' een voortreffelijke nieuwe editie wordt uitgegeven. Welnu, als op het jaar 690 de verovering van Friesland door 'Nordmannen, Denen und Sweden' wordt beschreven, ontbreekt niet als bewijs van het onmenselijk optreden van de tiran 'Rebbolt' het laten dragen van halsbanden — een sagetrekje dat hier helaas geen behandeling kan krijgen — maar, zo staat er, 'se musten ock int noerden an ore huiser enge und klene doren laten maken, um den koninck van Norwegen im utgaen und ingaen de reverentie und er to bewisen'.¹⁰⁾ (De bijna letterlijke passage bij Ocka wijst op Beninga als bron!)

Zijn we er dan nu (Beninga leefde van 1490 tot 1562)? Ik meen nog een iets ouder spoor te hebben gevonden. Uit de late middeleeuwen kennen we het duo *Thet Freske Riim*¹¹⁾ (een Fr. kroniek in 1671 verzen in laat-Oudfries en overgeleverd in een door S. A. Gabbema geschreven handschrift) — *Tractatus Alvinii*¹²⁾ (Nederlandse bewerking van het vorige, wellicht in de late M.E. in het klooster Thabor en overgeleverd in een 16de-eeuws hs). In het *Riim* wordt als

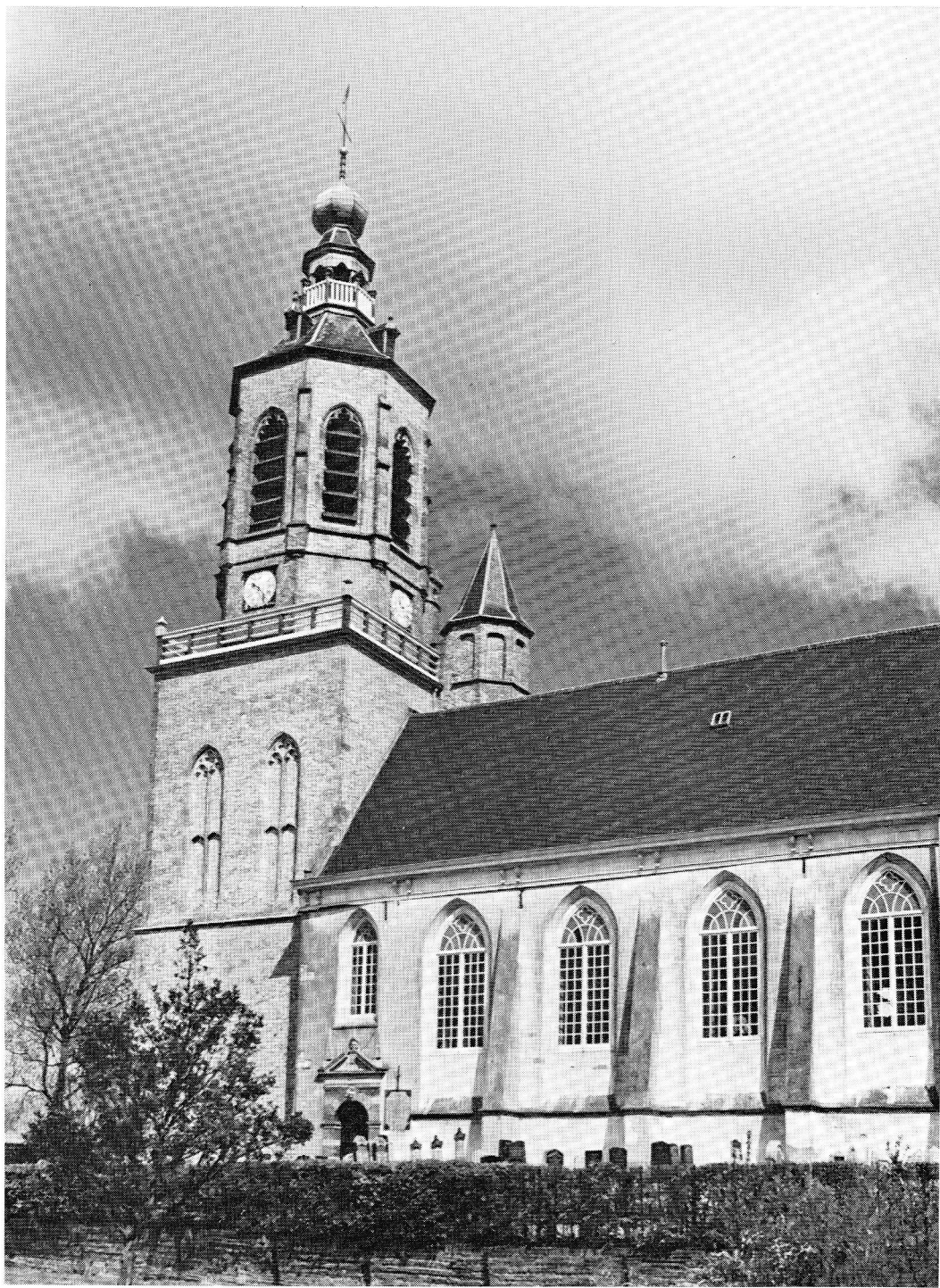
eis van de Noorman in de regels 890 vv gezegd:

Thit is thet tredde:
In huc land of hws so se come,
Thet se allermanlyk tha foten in
tha hand nome,

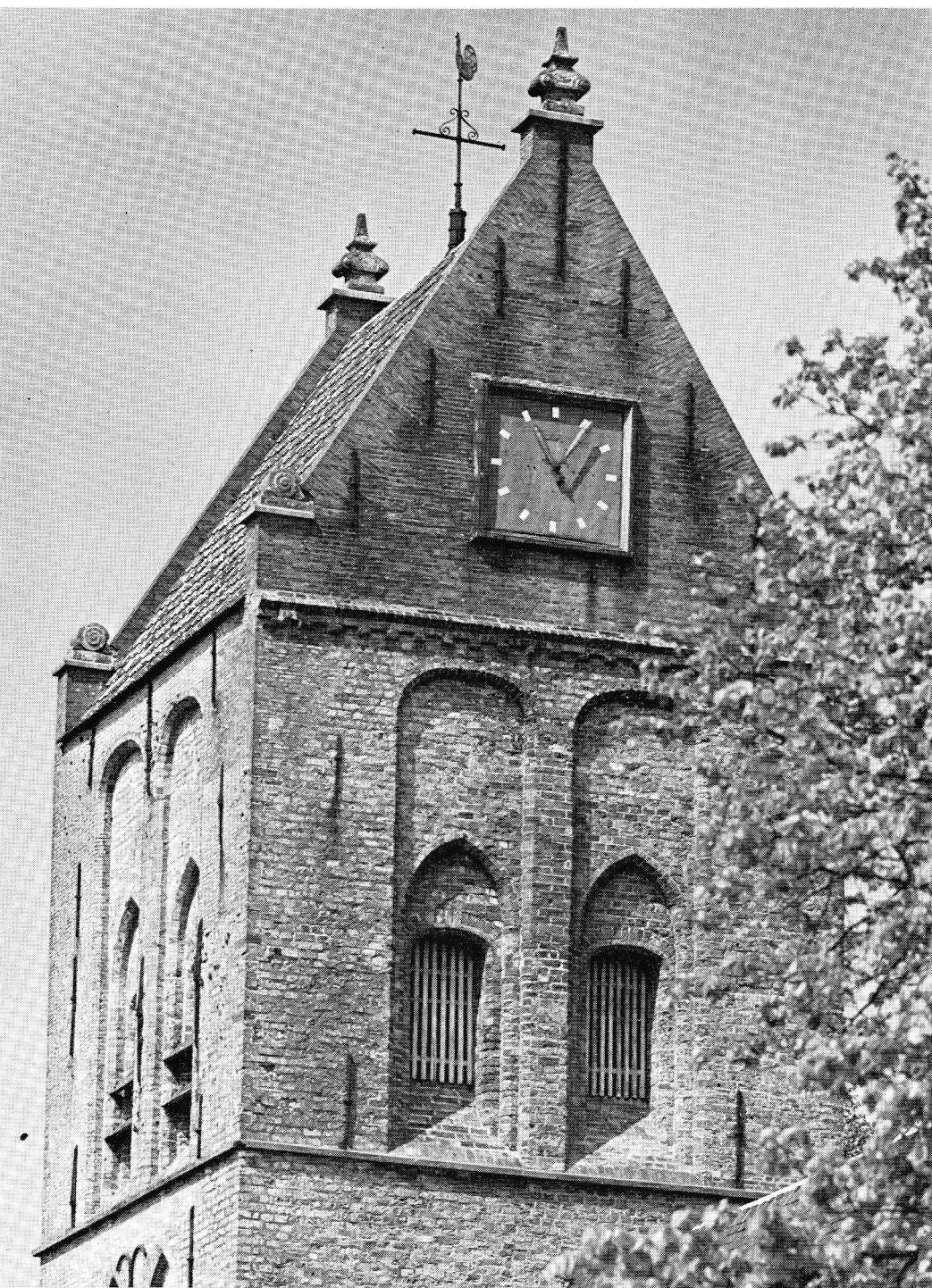
welke passage E. Epkema aldus toelicht, dat de Friezen zich zo diep moesten buigen, dat zij hun voeten in hun handen moesten nemen. Deze regels luiden in het *Traktaat*:

Dit ist derde recht, dat sie doe
namen:
An wat huse dat sie quamen,
Soe mostense neder ter eerden gaen,
En mosten alle mans voeten met
hoere hant ontfanen.

Een nog sterker bewijs van onderdanigheid dus. Ik kan het natuurlijk niet bewijzen, maar er pleit veel voor de hypothese, dat de ontwikkeling van de sage aldus is geweest: 1. diep buigen voor de Noorman, 2. diep buigen voor elk (Noors?) huis, 3. het maken van lage deuren in de eigen huizen teneinde diep voor de Noorman te buigen, 4. het daarop aanbrengen van lage deuren ook in de kerken. Literair zijn de nrs 1-3 geboekstaafd, maar 4 berust op volksfan-



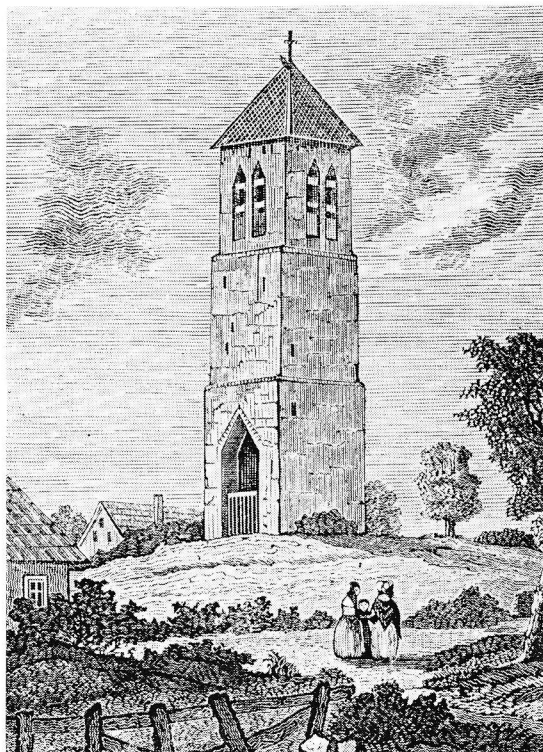
5. Kerk en toren van Dronrijp, in 1544 ter vervanging van een oudere kerk gebouwd.



6. De zadeldaktoeren van „Span 'm”.

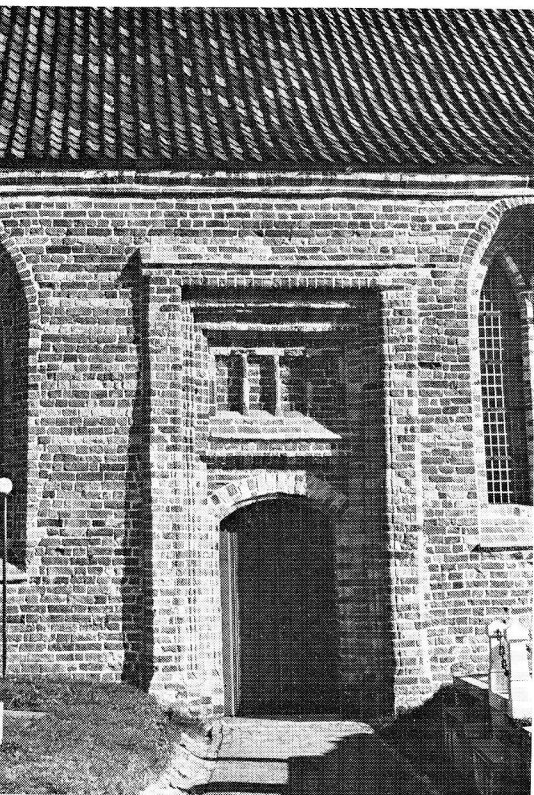
tasie en analogie. Versie 4 is ontstaan op de bodem van 1-3, maar bevorderd door het teloorgaan van de kennis bij het (hervormde!) volk omtrent een vroegere r.k. traditie die voor of in de 16de eeuw in onze streken al beëindigd was. Mr. A. J. Andreae blijkt achteraf de eer toe te komen de relaties tussen 3 en 4 te hebben gelegd. Schrijvende over het verdwenen noorderdeurtje in de kerk te Kollum haalt hij ook de volksopvatting aan welke verwees naar de tijd van de Noormannen, 'die de inwoners bevalen (...) de deuren hunner huizen zoo laag te maken, dat zij niet dan gebukt er door konden gaan. Deze wijze van bouwen zou op de kerken zijn overgegaan'.¹³⁾ Andreae zal zijn kronieken goed gekend hebben.

Dat wel degelijk het begin bij de huizen heeft gelegen en pas later de kerk in de sage is betrokken, leert ook de mededeling van drs. H. Halbertsma in *Geschiedenis van Friesland* (1968), dat reeds de 'Clerc uten laghen landen bi der see' (die zijn werk tussen 1404 en 1409 voltooide) daarvan gewaagt als hij het heeft over de onderwerping van de West-Friezen door graaf Dirk II in 972, waarbij de deuren dan echter op het oosten zijn geplaatst: 'Dese grave begonde in twidracht te werden mitten Westvriesen daer hi teghens oirloghede ende streeet ende maechte hen onderdanich, ende dwancse daer toe dat sy hoirdoren van horen huysen in dat oosten maecten, ende die so lage, dat si inden inganc ende wtganck bocken ende neygen mosten in onderdanichheit horen rechten heer' (blz. 136). Hier wordt dus geen verband gelegd met de Noormannen en helemaal niet met lage kerkdeuren. Zou dan hier het allereerste begin van de sage der Noormannenpoortjes zijn te zoeken? Overigens: waarom het oosten? Holland lag niet oostelijk, maar zuidelijk van Westfriesland.



De bouwplaats van de kerk

Kunnen we de sage van het Noormannenpoortje (het is overigens de vraag of 'Noardsk doarke' niet eenvoudig als noorder deurtje moet worden vertaald) van meer algemene aard noemen, te onzent is ook een type vertegenwoordigd, dat op slechts enkele plaatsen gelokaliseerd is. Het is het motief, dat door Stith Thompson in zijn *Motif-Index of Folk literature* onder B 155.1 aldus wordt omschreven: 'Building site determined by halting of animal. Where the a. stops the building is erected'. Hier dichtbij komt zijn B 155.2: 'City founded on spot where cow lies down'. Er wordt literatuur genoemd betreffende Finland, Zweden, Estland, Denemarken, Engeland, Wales, Ierland en voor B 155.2 Griekenland en India. Door de publiciteit rondom het 700-jarig bestaan van Nijland in 1975 is de sage (weer)



8. De noorderingang van de kerk te Hoorn (Tersch.) werd gedicht, maar de zuidelijke (naar de hoofdweg gekeerd) bleef in gebruik. Waar een koe zich neerlegde, heet de kerk te zijn gebouwd.

zeer bekend geworden. S. ten Hoeve heeft in zijn verdienstelijk gedenkschrift *Kerk en toren van Nijland* de moeite genomen de verschillende lezingen weer te geven. Het zijn achtereenvolgens: Ocka van Charl, Foeke Sjoerds (d.i. Ocka plus eigen kritische aantekening), P. C. Scheltema (hs in PB), Iduna 1857 (Marten Heeres Reidsma), Waling Dijkstra (twee lezingen).¹⁴⁾

Ocka schrijft:

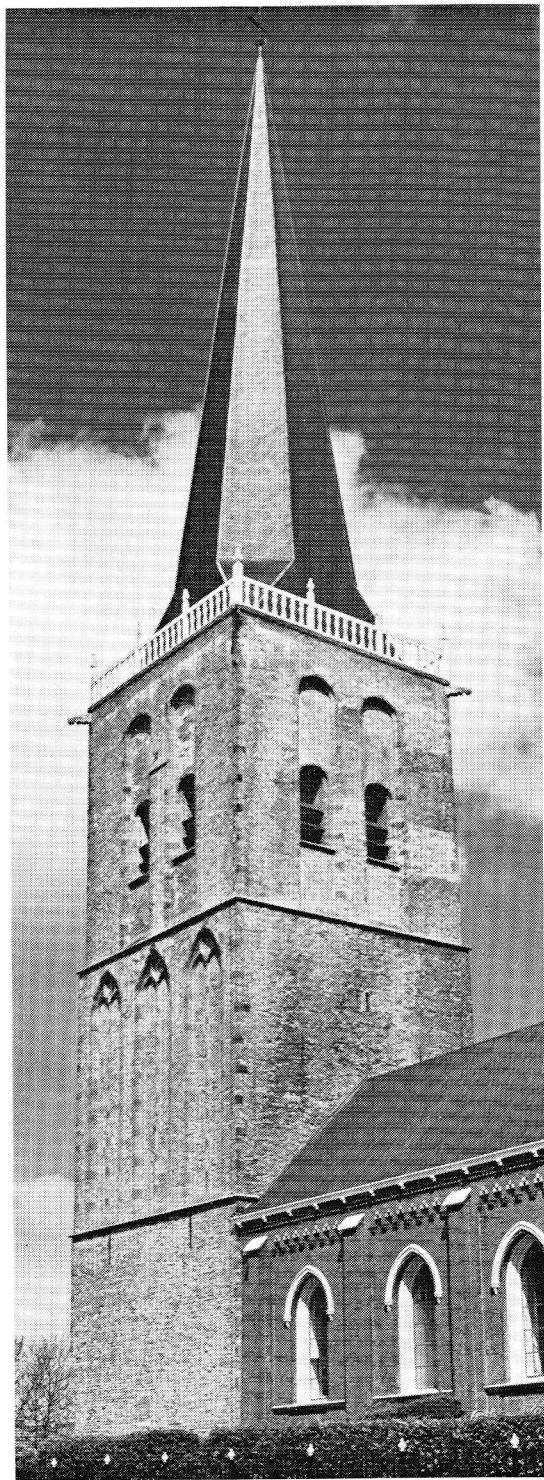
'Anno twaelf hondert vijf en tseventich begonnen een deel huysluyden opt Nylant by Bolswert een kerck te maecken (...). Dan siet een wonderlick stuck, want al watse des daechs maeckten worde des nachts weder ghebroken ende dit tot twee of drie reysen toe, waeromme sy ten laesten die wysinghe en leydinge Gods wouden versoecken, slaende daeromme des avonts als sy te bedde soudon

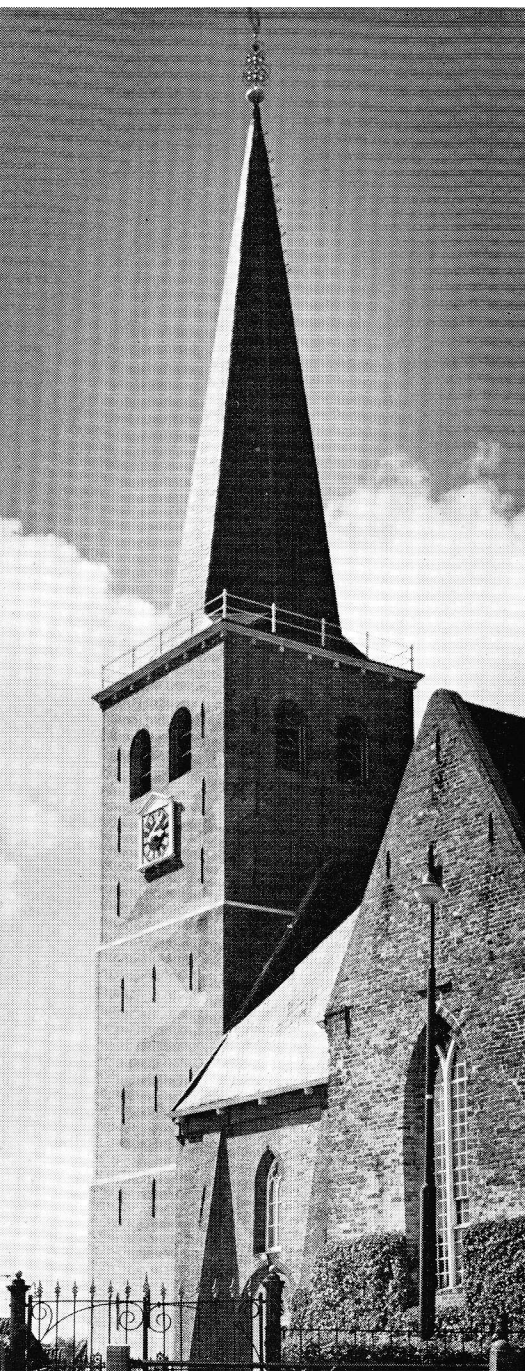
gaen twee Ossen voor een Sleede, troch (sleeptrog) ofte Waghen, daerse een splitte eerde met ettelijcke steenen op leyden, segghende waer die van Gots ghehenchenisse des Morgens staet en woudense ter eeren Godts hare kerck bouwen en timmeren. Des morphens opstaende hebbense die voorgeschreven Ossen in een seer leege plaets ghevonden, hebbende op haar Hoornen twee brandende Waskeersen, 't welck siende die Huysluyden begonden straxs die plaetse op te hooghen, daerse met groote arbeyt ende moeyte haren Kercke terstont aengelegt ende ghebouwt hebben'. In de gedrukte Scarlensis is dit de vroegste keer dat de legende (want dat is dit toch wel) voorkomt, maar in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht is een handschrift van de kroniek aanwezig, dat vollediger is. Zuidema trof daarin de mededeling aan, dat toen in 1233 het klooster Lidlum dat te dicht bij de zee was komen te liggen, verplaatst zou worden, abt Sibod Aytha een Maria-beeld op een wagen zette, er twee ossen voor spande en ze liet gaan. Ze bleven stilstaan in een laagte (opmerkelijk: weer 'een seer leege plaets') midden in het graanland en daar liet de abt na de plaats te hebben gemaaid en opgehoogd het nieuwe klooster bouwen.¹⁵⁾

De legende is verder bekend omtrent Dronrijp, Nijemirdum, Hoorn (Tersch.) en Spannum. Voor Dronrijp is de vroegst bekende bron *Koddige en ernstige opschriften* van Jeroen Jeroense, waarvan dl I in de druk van 1698 heeft: 'Waar af Dron-Ryp, een dorp in Friesland, sijn naam heeft: Door 't droonen van twee Ossen in het reyd, Heeft Rypper-Droon-ryp kreegen sijn bescheyd'. De vroegste volledige vorm is: De Ryp-

ster tsjereke, Yen forteltsje, een rijmstuk van A. Telting in het *Friesch Jierboekje* 1829 (blz. 1-7) met romantische inslag (er worden enkele gefantaseerde personen genoemd). Het motief komt later nog twee keer voor in *Iduna* resp. 1851 (Dronryp, Y. H. Bosma en 1857 (Diu Rîpster tzerke, an). Het kwam ook in niet-Friese bronnen terecht, zo in Van Lennep en Ter Gouw (*Het boek der opschriften*, 1869). Het Rypster verhaal wijkt weinig af van Nijland: men kon het over de plaats van de kerk niet eens worden. Daarom werden twee ossen, aaneengekoppeld, 's nachts het veld ingestuurd en waar die 's morgens zouden worden gevonden zou de kerk gebouwd worden. Wel, ze werden gevonden midden in een 'reidpoel' (weer een lage plek!), die naarna werd volgestort en opgehoogd en zo de bouwplaats werd. Al vroeg zou aan dit oude thema nog een volksetymologisch trekje zijn verbonden: Jeroen Jeroense brengt 'Droonryp' al in verband met het 'droonen' van de ossen, terwijl men in de 19de eeuw het naamlied 'ryp' al las als: rijp, rijm en zo tot de biezonderheid kwam, dat het des nachts gerijpt had, zodat de sporen van de beide dieren gemakkelijk te volgen waren. Wisten we niet, dat het een algemeen verbreid sage-thema was, men zou de hypothese kunnen wagen, dat de volksetymologie dreunen en rijp in dit geval de lokalisering van de legende bevordert heeft. Bij een mij door O. Sante-ma verstrekte volksmondlezing omtrent Spannum kan men daar haast wel zeker van zijn. Daar woonden elk op een terp drie boeren, dien tenslotte wel eens een kerk wilden stichten. Ze konden het evenwel niet eens worden over de bouwplaats. Na veel geharrewar deed één de oplossing aan de hand: ze lieten 's avonds een koe vrij rondlopen en waar die zich de volgende morgen had neergevleid zou de kerk komen. En nu, vanwege de humor, maar even het origineel:

9. Tzum, onbetwist de hoogste dorpstoren in Friesland.





10. Hallum mag er ook wel zijn, maar dateert in deze gedaante eerst uit 1806.

'De oare moarns lei de kou earne yn 'e greide, mar doe't de trije boeren der hinne setten, waard it bist hwat ûnrêstich en soe de stap der yn sette. Mar dat mocht fansels net, hwant oars wisten hja net hwer't er lein hie. Dêrom rôp ien fan harren: 'Span him, span him!'. En sa krige it plak de namme Spannum en waard de tsjerke boud op it plak, dat de kou oantsjut hie'.¹⁶⁾ Vergeleken met Lidlum en Nijland zijn de fraaiste randjes van het verhaal er al wat afgesleten, maar de kern is toch bewaard. Uit de 19e eeuw dateren nog twee notities van kerkbouwsagen. Een ervan heeft hetzelfde ietwat verdachte luchtje als het relaas over Spannum. Jacob Hepkema bracht in zijn *Nieuw Advertentieblad* (27.7.1889) verslag uit van een bezoek aan Nijemirdum. Hij liet zich daar vertellen, dat er in oeroude tijden in de streek twee zusters woonden, beide Martha of Marte geheten (de lezer voelt het addertje al onder het legendarische gras: de vrouwennaam slaat op de plaatsnaam Mardum). De oudste liet een kerk bouwen in Oudemirdum en na een jaar of wat wilde de jongste haar voorbeeld volgen. 'Mar hwersanne, dat wist se net. Doe liet se hjar harder komme en frege syn rie. 't Onskildige fé, tocht him, mast it plak oanwize, en sa barde it. Op dizze hichte (hy wiisde nei 't heege hôf) lei 't fé d'oare moarne en sa is de tsjerke fan Nijemardum der komd en hat it doarp syn namme krige'. Hier is geen sprake van een laagte, evenmin als in Spannum. In de andere drie gevallen wel en het zou best kunnen zijn, dat dát een trekje is dat voor de echtheid van de legende als zodanig pleit: de inwoners waren zo vroom, dat zij niet opzagen tegen het zware werk om een laagte tot een terp te maken. De tweede 19de-eeuwse lezing komt van Terschelling. Dr. G. A. Wumkes tekende haar op in zijn Schellinger tijd. Er woonden op het eiland twee vrouwen die hun mannen in de strijd tegen de Noormannen verloren hadden. Tot hun nagedachtenis wilden zij een bedehuis stichten. 'Daar zij niet wisten op welke

plek het huis des Heeren zou staan, besloten zij de aanwijzing daarvan aan den Almachtige zelf over te laten. Te dien einde — men proeft de stijl van de predikant — lieten zij een koe uit de weide loopen, en bepaalden, dat waar het dier zou gaan liggen, de van God verkoren plaats wezen zou. Niet verre van den zuidelijken rand der duinen, in een laag, moerassig stuk land(!), zette de koe zich neer. Daar heeft men toen een terp(!) opgeworpen en op haar rug de beloofde kerk doen verrijzen, die thans nog het huis des gebeds is van de Hervormde gemeente te Hoorn'. De legende krijgt dan nog een vreemdsoortig staartje, nodig om de aanwezigheid van een Noormannenpoortje te verklaren: 'Niet lang daarna is dit Christelijk bedehuis (...) door de Noormannen op een hunner strooptochten in een heidensch tempelgebouw veranderd. In den Noordermuur werd een laag deurtje aangebracht, waardoor men slechts in gebogen houding — een gedwongen hulde aan den onderdrukker — huiswaarts kon gaan. Boven dit deurtje prijkte de steenen kop van het everzwijn, het geweldige, gewijde dier der Germanen'.¹⁷⁾ Het valt niet na te gaan hoe Wumkes aan dit laatste detail komt; de bijstelling zal wel van hem zijn. Wel kan men het met zijn karakteristiek eens zijn, aldus: 'Het is slechts een oude volkslegende, saamgekoppeld uit allerlei verdichte bestanddeelen...', waarbij hij, belezen als hij was, er niet zonder reden in een noot aan toevoegt: 'Het laten loopen van de koe is b.v. ontleend aan de sage van Cadmus, den stichter van Thebe'. Trouwens, Zuidema karakteriseerde de legende omtrent Klooster Lidlum ook niet zonder reden als 'middeleeuwsch kerkelijke wijziging van een heidensch orakel'. De Zweed Dag Strömbäck heeft in de erebundel-Archer Taylor, *Humaniora* (New York, 1960), een kleine studie bijgedragen over 'Die Wahl des Kirchenbauplatzes in der Sage und im Volksglauben mit besonderer Rücksicht auf Schweden' (drs. J. van der Kooi was zo vriendelijk mij op de titel te atten-

deren), waarvan de inhoud nogal teleurstellend is. De auteur wijst erop, dat de 'sage' (met varianten) van 270 Zweedse kerken verteld wordt, maar hij weet ook, dat zij elders veel voorkomt en gewaagt dan ook van een Europese herkomst. Voor Zweden kan Strömbäck niet verder teruggaan dan de 17de eeuw en het zou een kerk betreffen waarvan de bouw tussen 1300 en 1377 heeft plaatsgevonden. Het motief 'Denn was am Tage gebaut wurde, wurde während der Nacht niedergerissen' acht hij een epische formule, die misschien ontleend is aan middeleeuwse legenden. In de Kölbigk-legende (begin 11de eeuw, opgetekend 12de eeuw) vond Strömbäck al: 'quia quidquid in die edificabatur in nocte penitus evertebatur', maar volgens prof. dr. C. M. Edsman (de bewuste plaats wordt niet aangehaald) zou het motief wellicht al in de 4de of 5de eeuw na Chr. kunnen zijn voorgekomen. De conclusie is, dat de sage beïnvloed zou kunnen zijn door 1 Samuel 5-6, waarin verteld wordt hoe twee zogende koeien met de wagen waarop de verbondsark was geplaatst in alle vrijheid (maar) in een rechte lijn naar Beth-Semes liepen en een plaats uitzochten op een akker, waar de ark op een grote steen werd geplaatst. Strömbäck betoogt, dat men zo'n beïnvloeding gezien de invloed van de bijbel ook wel 'erwarten kann', maar ik vind de overeenkomst toch niet zo sterk. Het laatste woord is over deze boeiende legende stellig nog niet gesproken. Wel wil ik er met nadruk op wijzen, dat thans geen waarde meer hoeft te worden toegekend aan een uitvoerige publikatie van dr. J. Schoo: 'Over gelijkkluidende kerkbouwsagen uit Friesland, Sleeswijk-Holstein en het Berner Oberland' in *De Vrije Fries* (32ste deel).¹⁸⁾ Alleen al de mededeling als opschrift van paragraaf X: 'Een aantal volksverhuizingen wordt door kerkbouwsagen aangeduid' houdt een miskenning in van de manier waarop sagen verspreid worden: niet door verplaatsing van volkeren noch door verplaatsing of navolging van gebouwen, maar door de literatuur en de volks-



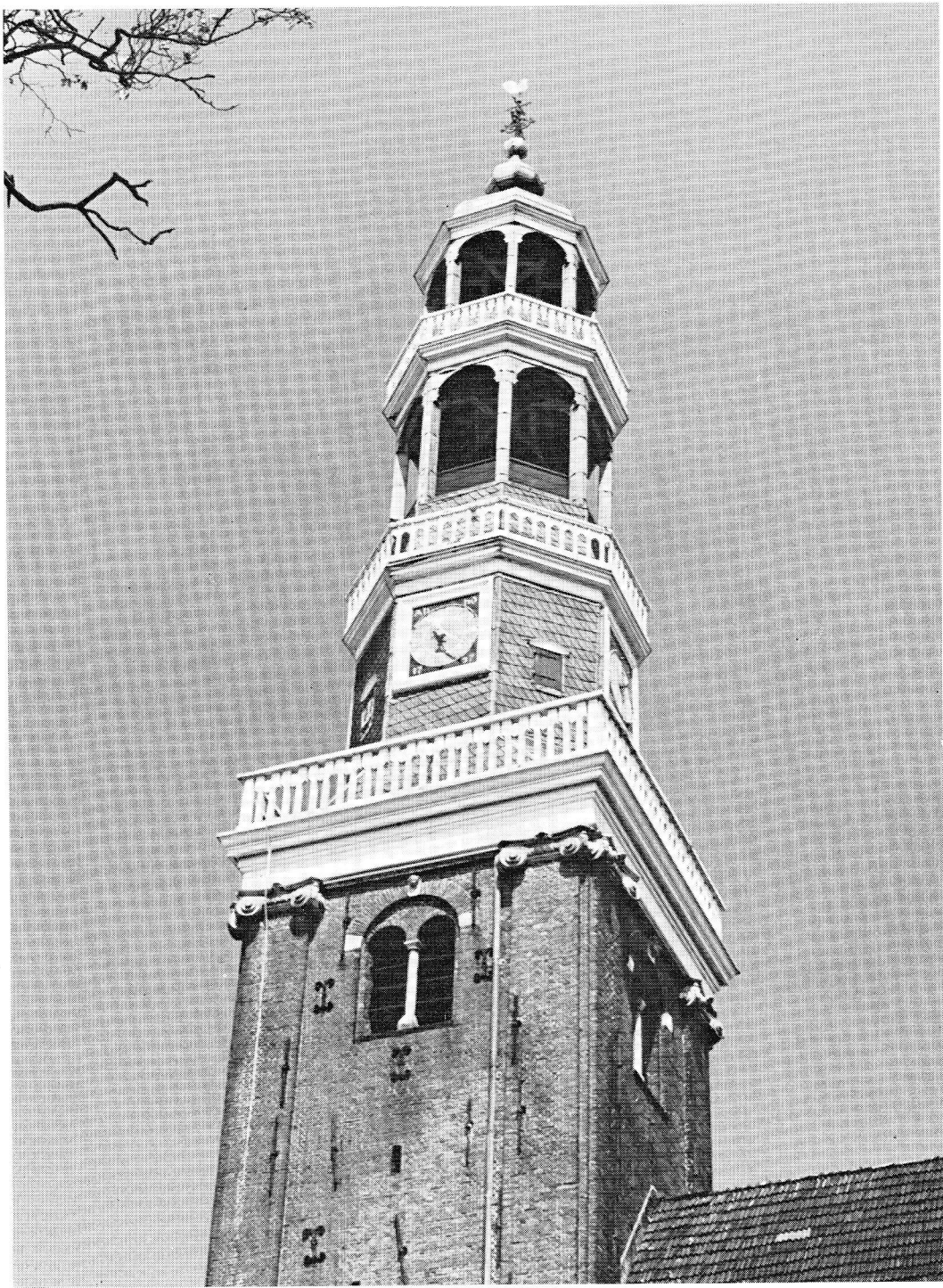
11. De hoge toren van Koudum in 1789, blijkens een tekening van J. Bulthuis. (Fries Museum.)

mond. Om over de verdachte relaties tussen Zwitsers en Friezen (een oud en bekend thema) die hier ook weer opduiken, maar te zwijgen.

Tuorkemjitters en Lyntsjesnijers

Laten wij tenslotte met een kleine keuze uit de andere kerksagen een wat lichtere toets aanslaan. En wat kan dat dan spreker zijn dan de 'Schwank' van de Tuorkemjitters en de Lyntsjesnijers? Tegenwoordig is die geschiedenis zo sterk aan het duo Tzum-Oldeboorn verbonden, dat slechts weinigen weten, dat de bekende geschiedenis over de afgunst van het ene dorp inzake de hoogte van de toren van het andere — met het inkorten in stilte van het meetlint als kous op de kop — vroeger van meer torens verteld werd. Ja, Oldeboorn treedt zelfs pas

laat op in de overlevering. Wel is steeds de toren van Tzum in het geding. Die schijnt al vroeg afgunst te hebben opgewekt. Waarom anders stelt de Hollandse rijmelaar Daniël Willink in zijn omvangrijk rijmstuk *De lustplaats Groot Heerema bij Franeker* (Amsterdam, 1734) als hij de torens in de omtrek de revue laat passeren, uitdrukkelijk vast: 'Tzum met de hoogste tooren'? Deze aantekening is te interessanter omdat mr. J. Dirks in een bespreking van Willinks werkstuk verhaalt: 'De sage zegt dat de Franekers die toren maten om een nog hooger en te bouwen, doch dat de Tzimmers dat bemerkende, een stuk van de meetkoord afknippen. Ook zegt men, dat men Zuid-oostwaarts gaande, den toren van Tzum uit het oog verliezende, dien van Oldeboorn, ook vrij hoog, in het gezicht bekomt. Ook de tûr-mjitters van Oldeboorn zou hetzelfde als de Franekers



12. De Boarnster toer út 1737. En dêr soe nou al dat spul om útjown wêze!

overkomen zijn. Zie: De Kerk en Toren van Tzum van D. Cannegieter in Fran. Crt begin september 1890'.¹⁹⁾

De vroegste bron spreekt trouwens ook niet van Oldeboorn. Ik citeer hier mijn *Der waerd wol sein* (1952) dat als bron heeft het Hs Fryscje Sêgen III nr 4 portef. G 8, meegedeeld door J. van Loon (archief Frysk Selskip, Prov. Bibl.): 'De bikende sêge fan de toermjitters bistiet ek to Hallum. De Hallumers hiene it tou in Dimterkoeke langer nomd, mar doe't hja sieten to iten, snijden de Tsjommers der twa Dimterkoeklangten ôf'. (Waarop nog iets volgt over een 'wed-spul' tussen Hallum en Tzum dat de Hallumers verloren, waardoor ze nog steeds kwaad zijn op de inwoners van Tzum.) Ja, nog in 1857 (*Iduna* XIII, blz. 148) komt Oldeboorn er nog niet aan te pas. De Koudumers wilden de hoogste toer van Friesland bouwen. Nu wisten ze, dat die van Tzum de hoogste was. Daarom zonden ze er twee kerkvoogden heen om hem op te meten. Toen het karwei bedronken werd, sneden de Tzummers stilletjes een stuk van het touw af. Toen 'de hoogste toren van Friesland' klaar was, werden de mannen van Tzum ook uitgenodigd, maar de vreugde bij de Koudumers bekoelde een heel eind, toen bij het vertrek de gasten uit Tzum vertelden wat ze gedaan hadden. Er staat dan wel bij: 'Itselde forhellet men ek fen 'e Boarnster en mei in lytse foroaring ek fen 'e Hallumer toer'. Als in 1877 als een soort gids *Friesland en de Friezen verschijnt*, noemt Waling Dijkstra onder de plaatselijke schimpnamen dan ook de Oldeboornsters 'toreneters' en de Tsjummers 'lijntjesnijders'. Kan op de Hallumer torensage ook de bijnaam Hallumer koekvreeters betrekking hebben?

Pas in *Uit Friesland's volksleven* van Waling Dykstra (1895-'96), staat de torenmeterij alleen van Tzum en Oldeboorn te boek en worden andere dorpen niet genoemd.

Hepkema die zich ook met Oldeboorn bezighoudt, merkt terecht op, dat de (scherpe) toren op de afbeelding uit 1732 (1722?) 'niet bijzonder hoog' was, maar dat die, door de bliksem getroffen, in 1737 herbouwd werd, wat voor de kerkelijke kas een nogal zware belasting vormde en het rijmpje deed ontstaan: 'Oldeboorn, *Hoog van toren*, Krap van geld, Zo is 't met Oldeboorn gesteld'.²⁰⁾ Maar het is de vraag of dat schimprijmpje in Tzum is uitgedacht. Tenslotte: J. R. W. Sinnighe, te Breda, die op het ogenblik werkt aan een nieuwe uitgave van zijn in Helsinki in 1943 verschenen *Katalog der niederländischen Märchen-Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten* (FF Communications nr 132), bericht mij, dat hem ook uit de internationale literatuur geen enkel ander voorbeeld van 'tuorkemjitters-lyntjesnijders' bekend is.

Dus: een unieke Friese 'Schwank'? Tenslotte: de jaartallen van de bouw van de torens, voorzover bekend, kunnen enige aanwijzing geven omtrent de ouderdom van het volksverhaal. Wel, ouder dan het midden van de 16de eeuw kan dit niet zijn: Franeker (in aanbouw in 1421), *Tzum 1548-1549*, Koudum 1614-1617²¹⁾, Oldeboorn 1737, Hallum (na ramp) 1806. Aangezien Tzum steeds de 'tegenpartij' is, bepaalt deze toren de terminus a quo. Dat de sage voorgoed aan Oldeboorn verbonden is gebleven, zou kunnen verklaard worden door het feit, dat de toren aldaar de jongste is (na de wijziging van die te Hallum).

- ¹⁾ 1929, blz. 181.
- ²⁾ K. ter Laan, *Groninger overleveringen* I, blz. 58 (1928).
- ³⁾ Wilhelmine Siefkes, *Ostfriesische Sagen u.s.w.*, blz. 158 (1963).
- ⁴⁾ In: *Jaarboek van en voor de prov. Groningen*, blz. 106 (1829).
- ⁵⁾ Blz. 114, nt.
- ⁶⁾ *Beschouwing van den bouwtrant van eenige oude kerken in Friesland*, in: *De Vrije Fries* deel V (1850).
- ⁷⁾ Blz. 261 (1953).
- ⁸⁾ 32ste dl (1934) blz. 90-113.
- ⁹⁾ F. 12 (1597).
- ¹⁰⁾ Eggeric Beninga, *Cronica der Fresen*, Teil I, blz. 142 (1961).
- ¹¹⁾ Friesch Genootschap, 1935.
- ¹²⁾ Alsvoren, 1853.
- ¹³⁾ *Kollumerland en Nieuw Kruisland* dl II, blz. 55 (repr. 1975).
- ¹⁴⁾ Blz. 4-5.
- ¹⁵⁾ *De Vrije Fries* 1906, blz. 314.
- ¹⁶⁾ S. J. van der Molen, *Der waerd wol sein*, blz. 118 (1952).
- ¹⁷⁾ *Tussen Flie en Lauwers*, blz. 25-26 (repr. 1968).
- ¹⁸⁾ Blz. 1-57 (1934). Prof. dr. W. Jappe Alberts was zo vriendelijk mij voor een identieke kerkbouwsage te wijzen op de Vita S. Werenfridi, waarvan een getrouwe middelnederlandse vertaling bestaat in: *Verslagen en Bijdragen Historisch Genootschap Utrecht* (dl 75, 1961, blz. 23-27).
- ¹⁹⁾ *Friesche Volksalmanak*, blz. 56 (1891).
- ²⁰⁾ *Historische wandelingen door Friesland* (1894-1917), blz. 280 (repr. 1970).
- ²¹⁾ In 1786 (Tegenw. Staat III, blz. 299-300) wordt inzake Koudum gesproken van een 'zeer hoogen scherpen toren van 95 voeten muurwerk en een leyen spits van 109 voeten', door de grietman gebouwd in 1614-1617. 'Ook dient dezelve tot een baken, niet alleen in de Zuiderzee, maar zelfs, zo men verzekert, bij 't inkomen van Texel of het Vlie', wat nogal onwaarschijnlijk klinkt.

Fotoverantwoording :

Paul Vogt: nr. 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12.
Liturg. Instituut R.U. Groningen: 4, 7.